

*Васил Марков**

СЛЪНЦЕТО, МЕСЕЦЪТ И ЗВЕЗДИТЕ ОТ ДЪРВОРЕЗБАТА НА ВЪЗРОЖДЕНСКИ ЦЪРКВИ В ЮГОЗАПАДНА БЪЛГАРИЯ (СЕМАНТИЧНИ АСПЕКТИ)

Vasil Markov

THE SKY, SUN, MOON AND STARS IN THE RENAISSANCE CHURCHES WOOD CARVING FROM SOUTHWESTERN BULGARIA (SEMANTIC ASPECTS)

Abstract: The study presents images of the sky, sun, moon and stars in Christian art from Southwestern Bulgaria. Emphasis is placed on the semantics of the images and the cultural and historical layers in them. The author has studied the connection between the images of the celestial bodies and the beliefs about them from the Bulgarian folk mythology.

Keywords: Bulgarian Revival art; semantics; mythology; astral symbols; cultural and historical layers.

Всеки християнски храм, по смисъла на митологичното мислене, се явява център на света. В тази връзка той символизира както триделността на подредения космос във височина, така и сакралността на четирите посоки на света по хоризонталното му членение¹. Сводовете и куполите на храма символизират небесната сфера, където е мястото на слънцето, месецът и звездите, на птиците, облаците и ангелите. В това отношение изследваните възрожденски християнски храмове от Югозападна България ни представят един истински приказен свят, сложно симбиоза между канонични и неканонични християнски представи и съхранени древни митологични пластове в българската народна вяра от региона.

На първо място наблюдава се изключително силна предпочитаемост към слънчеви изображения. Откриваме ги като дърворезбени и живописни изображения както върху сводовете на изследваните възрожденски църкви, така и по венчилките на иконостасите, над кръжилата на царските двери, увенчали част от царските двери. Определено може да се мисли, че тази предпочитаемост в голяма степен се дължи на съхранения в българската народна митология древен култ към слънцето, разбира се вече в християнизирания му вариант. Когато изгрее рано сутрин слънцето, българите спират работата на нивата, обръщат се на изток и се кръстят, като казват „То е нашия Бог“. Определено вярват, че слънцето е небесното светило, което носи, дава плодородието по нивите². Тази митологична представа е отразена почти навсякъде в слънчевите изображения, чрез показването на лъчите на слънцето като житни класове. Пак същото послание носят и слънцата

* markov@swu.bg

¹ Лихачьова, В. Изкуството на Византия. София, 1987, с. 16-40.

² Георгиева, Ив. Българска народна митология. София, 1983, с. 15-22.

от възрожденските храмове в региона, при които центъра е изобразен като растителна розета – семпла или богато разработена или като венец от лозови листа и гроздове.

Специално бих желал да обърна внимание тук на дърворезбените тавани от Градския исторически музей в Гоце Делчев, датиращи от Възраждането³. Тук лъчите на слънцето са стилизирани като редуващи се житни класове и виещи се змийски тела. Присъствието на змията, като част от слънчевия образ може да се мисли от една страна във функцията и на стопан и дарител на плодородието, според местната народна вяра. От друга страна в народното песенно творчество от региона ни е познато отъждествяване на змията-змей със слънцето като митологични персонажи, което според мен, се корени дълбоко в наследството от тракийската религия във фолклора от региона по Средна и Горна Места⁴.

Специално следва да отбележа и забележителното съчетание между змия и житен клас, познато ни от античното древноелинско изкуство. Известни са изображения на Деметра – богинята на плодородието, държаща в ръцете си житни класове и виещи се змии. В тази връзка, може да се мисли, че изобразените змии, като лъчи на слънцето от възрожденските дърворезбени тавани в Гоце Делчев могат да се мислят като символи на змията-стопан, даряваща плодородие по ниви, животни и хора на Средна Места и на която е посветен народният празник „Стопанова гозба“⁵.

Най-разпространени са дърворезбените розети, чиито център е оформен като обикновена растителна розета. Забележителни сред тях са слънцата от таваните на църквата „Рождество Богородично“ във Велювец, „Св. Никола“ в Гайтаниново, „Св. Николай“ в Градево, „Св. Димитър“ в Палат, „Св. Неделя“ Докатичево, част от които са разположени върху небесно сини сводове, обсипани със звезди (обр. 1). Картина, която максимално се доближава до известното ни знание за небосвода и приказния свят, познат ни от българската народна вяра⁶. Забележителни са и слънцата с розета в центъра от венчилката на иконостаса на църквата „Св. Безсребърници“ в Сандански, които са три. В чисто християнски дух, те вероятно следва да се тълкуват като знак на Светата Троица (обр. 2).

При една част от дърворезбените слънца, каквито са тези от екзонартекса на църквата Успение Богородично в Благоевград и тези от Музея в Гоце Делчев, където фитоморфния код е развит в богати растителни разводи. Семантичните послания обаче са същите, като тези при които центърът е оформен само като розета – слънцето като знак-символ, носител на плодородие.

В голяма група слънчеви изображения центърът е оформен като Божието око – триъгълник с оформено око вътре (обр. 3). Символът е много стар. Най-рано ни е познат от египетското изобразително изкуство, като окото на слънчевия бог Ра⁷. Вероятно изобразителния код на око в триъгълник е преосмислен още в епохата на ранното християнство, като окото на християнския Бог.

Тази представа за слънцето като ходещо по небето и виждащо всичко ни е позната и от митологията на древните хети. В тази му функция, познаваме слънчевото светило и от българския фолклор. Слънцето ходи по небето и всичко вижда, затова в древността се мисли като божество на справедливостта⁸. Показателна в това отношение е българската народна песен за това как слънцето спряло ход на небето за да гледа делбата на двама братя, които делели бащиното си имане и взели всичко. На майка си оставили само хурката и вретеното, да преде за да се храни. Текст, в семантичен план забележително близък до хетската приказка⁹.

Изцяло в християнски дух е семантиката на изображението на гълъб – символ на светия дух от слънцата от тавана и иконостаса на църквата „Въведение Богородично“ в Благоевград. По традиция и тук лъчите на слънцето са предадени като златни житни класове.

³ Ангелов, В. Възрожденска църковна дърворезба. Семантичен анализ. София, 1987, с. 71.

⁴ Марков, В. Културно-историческо наследство от култа към сакрализираната змия-змей в земите на тракийските сатри. Благоевград. 2009, с. 73-97.

⁵ Теодоров, Е. Древно-тракийско наследство в българския фолклор. София, 1999, с. 123-204.

⁶ Георгиева, Ив. Цит. съч., с. 13-15.

⁷ Леков, Т. Скритото знание. Свещените книги на Древен Египет. София, 2004, с. 48.

⁸ Венедиков, Ив. Раждането на багавете. София, 1992, с. 80-104.

⁹ Венедиков, Ив. Цит. съч., с. 102-104.

Пак изцяло в християнски дух са слънцата от иконостасите на църквата „Успение Богородично“ в Благоевград и църквата „Св. Димитър“ в с. Палат, в центъра на които е изобразен Христос Убрус (обр. 4). В изображението от църквата в село Палат слънчевите лъчи са предадени отново като златни житни класове. Към тях следва да се прибави и сиянието от Христовото разпятие от венчилката на иконостаса на църквата в Благоевград, което също е пресъздадено като житни класове. В тази традиция може да се прочете наследство от древната представа за върховното божество, като покровител на плодородието. Едновременно с това, отъждествяването на Христос със слънцето в дърворезбените иконостаси има своето основание в евангелски текстове, където Исус Христос казва : „Аз съм слънцето на света“.

По-сложен е проблемът с тълкуването на изображенията на слънцето, в центъра на което е разположено кръгло човешко лице. Срещат се от иконостасите на църквите „Св. Йоан Предтеча“ в с. Бистрца, „Св. Йоан Предтеча“ в Мелник и „Св. Димитър“ в с. Палат, където образът на слънцето е в живопис, разположен сред небесни облаци (обр. 5).

От една страна те кореспондират с антропоморфния облик на християнския бог в комен-тираните по-горе изображения. От друга страна антропоморфният образ на слънцето откриваме и в българската народна вяра. Според вярванията на българите слънцето е човек, то има майка, но няма баща. Храни се, натъжава се, иска да се жени и т.н.¹⁰ В тези антропоморфни образи на слънцето по-скоро би следвало да се види освен християнското и древното антично наследство в представата за слънчевото божество.

Специално внимание заслужава един малък детайл от дърворезбата в люнетата над иконата на св. Димитър в иконостаса на църквата „Въведение Богородично“ в Благоевград. Там са показани два ангела, изнасящи на ръце слънчевия диск. Сцената ни е известна от християнския апокриф „Книга за светите тайни Енохови“. Текстът е показателен като вербален паралел, както за посоченото изображение, така и за цялостната картина, наблюдавана при оформянето на сводовете с живопис и дърворезба на изследваните християнски храмове от Югозападна България. В този апокрифен текст се разказва за възнесението на Енох с божие благословение на небето и за небесното устройство, което християнския герой видял там. На четвъртото небе двамина ангели показали на Енох слънцето и месеца и тяхното движение. Той видял колесницата, на която се возело слънцето; вдясно и вляво я придружавали четири големи звезди, а те пък били съпътствани от по хиляда по-малки звезди, или всичко 8000. Колесницата била предхождана денем от 15 мириада ангели, а нощем от 1000 шестокрили ангели. Сто души от ангелите давали огън на слънцето. Самата пък колесница била теглена от два летящи духа, всеки с по 12 криле. Те били като птици – едната като Феникс, другата като Халкедра. Лица имали лъвски, крака и опашки – крокодилски, цвят имали като небесната дъга, а на големина били 900 метри. На източната страна на същото четвърто небе Енох видял грамадните шест врати, из които поред излиза слънцето, за да обхожда света. На западната страна видял други пет големи врати, през които захожда слънцето. При излизането от западната врата 400 ангели вземали слънчевия венец за да го занесат на Бога, а слънцето с колесницата вървяло без светлина през нощта В осмия час на нощта ангелите слагали пак венета на слънцето, а Фениксът и Халкедрата му пеели стихове, поради което всички птици тогава удряли с криле и запявали от радост, че светлината ще се пръсне по света. Подобна картина за образа на слънцето и небето откриваме и в апокрифа „Откровение Варухово“¹¹.

Тези апокрифни текстове съдържат множество артефакти от източните и древноелинските митологични представи за небесния свят, представени тук в християнизиран вариант и са много добър вербален аналог на изображенията на небосвода със звездите и слънцата сред тях от редица църкви в изследвания регион, като например „Св. Димитър“ в с. Палат, „Рождество Богородично“ във с. Велющец, „Св. Петър и Павел“ в с. Мечкул, Св. Никола в Гайтаниново (обр. 6). Сред тях определено е откроява небосвода от сводовете на църквата „Св. Илия“ в с. Железница, където

¹⁰ Георгиева, Ив. Цит. съч., с. 15–22; Марков, В. Древноезическо наследство от българското народно изкуство. Благоевград, 2005, с. 56–104.

¹¹ Марков, В. Митологични символи от Класическия Изток, Източното Средиземноморие и Балканите. София, 1987.

в мастилено-синьото небе, сред блещукащите звезди летят множество ангелчета/херувими?! От друга страна тези изображения представляват и чудесен аналог на онова, което ни е известно от българската народна вяра за небето, слънцето и звездите¹².

Сравнително по-рядко се срещат изображения на луната. Единствено лунарни символи откриваме в полилей от църквата „Св. Димитър“ в с. Градево, община Симитли и ще трябва да се обясни с връзката на полиея като светилник в храма и небесното светило (обр. 7). Специално следва да отбележа, че лунният сърп е обърнат така, да изглежда като пълнещ се, т.е. на пълнене и плодородие е.

Другото изображение, свързано с луната, произхожда от монументалната живопис от екзонартекса на църквата „Св. Архангел Михаил“ в с. Лешко. Там е изобразена жена-магьосница, дояща дявола, за да се сдобие с магическо мляко с което да лекува (обр. 8). Сцената има дидактичен характер и заклеява широко популярния до късно народен обред в Югозападна България за свалянето на луната от жени – бродници¹³. Луната, според българската народна вяра слизала на земята като крава, която баячките издоявали и с това мляко лекували. Обредът е много стар и най-рано е засвидетелстван в магическите обредни практики на древните хети¹⁴.

В заключение следва да посоча, че възрожденското християнско изкуство от Югозападна България е съхранило редица митологични представи, идващи от езическата древност. Те, разбира се, са били преосмислени в християнски дух през Средновековието и до Новото време. В такъв смисъл представляват забележителен интерес, в семантичен план, не само за историята на българското изобразително изкуство, но и като извор за българската народна митология.

ЛИТЕРАТУРА

Ангелов, В. Възрожденска църковна дърворезба. Семантичен анализ. София, 1986. [Angelov, V. Vazrozhdenska tsarkovna darvorezba. Semantichen analiz. Sofiya, 1986.]

Венедиков, Ив. Раждането на боговете. София, 1992. [Venedikov, Iv. Razhdaneto na bogovete. Sofiya, 1992.]

Георгиева, Ив. Българска народна митология. София, 1983. [Georgieva, Iv. Balgarska narodna mitologiya. Sofiya, 1983.]

Леков, Т. Скрилото знание. Свещените книги на Древен Египет. София, 2004. [Lekov, T. Skritoto znanie. Sveshtenite knigi na Dreven Egipet. Sofiya, 2004.]

Лихачьова, В. Изкуството на Византия. София, 1987. [Lihachyova, V. Izkustvoto na Vizantiya. Sofiya, 1987.]

Маринов, Д. Народна вяра и религиозни народни обичаи. София, 1994.

Марков, В. Митологични символи от Класическия Изток, Източното Средиземноморие и Балканите. София, 1997. [Markov, V. Mitologichni simvoli ot Klasicheskiya Iztok, Iztochnoto Sredizemnomorie i Balkanite. Sofiya, 1997.]

Марков, В. Древноезическо наследство от българското народно изкуство. Благоевград, 2005. [Markov, V. Drevnoezicheskoto nasledstvo ot balgarskoto narodno izkustvo. Blagoevgrad, 2005.]

Марков, В. Културно-историческо наследство от култа към сакрализираната змия-змей в земите на тракийските сатри. Благоевград, 2009. [Markov, V. Kulturno-istoricheskoto nasledstvo ot kulta kam sakraliziranata zmiya-zmey v zemite na trakiyskite satri. Blagoevgrad, 2009.]

Пенчева, Ж. Между греха и наказанието. Дидактически сцени от българската християнска монументална живопис. София, 2020. [Pencheva, Zh. Mezhdu greha i nakazaniето. Didakticheski stseni ot balgarskata hristiyanska monumentalna zhivopis. Sofiya, 2020.]

Теодоров, Е. Древно-тракийско наследство в българския фолклор. София, 1999. [Teodorov, E. Drevno-trakiyskoto nasledstvo v balgarskiya folklor. Sofiya, 1999.]

¹² **Маринов, Д.** Народна вяра и религиозни народни обичаи. София, 1994, с. 39–58. **Георгиева, Ив.** Цит. съч., с. 27–28.

¹³ **Пенчева, Ж.** Между греха и наказанието. Дидактически сцени от българската християнска монументална живопис. София, 2020, с. 185.

¹⁴ **Георгиева, Ив.** Цит. съч., с. 22–27.